

Kapitalistleşmenin İki Osmanlı Veçhesi: Felatun Bey ile Rakım Efendi

Zeynep Kot Tan

İlber Ortaylı'nın "imparatorluğun en uzun yüzyılı" dediği 19. asır, hakim rengi 'modernleşme' olan fakat bununla beraber söz konusu tanımın da zımnen delalet ettiği gibi farklı sahalarda farklı farklı modernleşme türlerine ev sahipliği yapan bir süreçtir. Marx, Durkheim veya Weber'in öne sürdüğü klasik modernleşme teorileri ile tezat teşkil eden ve homojenik/hegemonik tek bir batılılaşma tipini geçersiz kılan bu durum diğer modernleşmeler gibi Osmanlı modernleşmesinin de monokrom fotoğrafını çekmeyi imkânsız kılar. Bu bağlamda Ahmet Mithat Efendi'nin, Felatun Bey ve Rakım Efendi tipolojileri üzerinden modern-geleneksel tahlili yaptığı, kült romanı *Felatun Beyle Rakım Efendi* söz konusu imkânsızlığın en çarpıcı örneklerinden biri olmasına, özensiz kurgusuna ve savruk üslubuna rağmen döneme ışık tutan en önemli çalışmalarındandır. Türkiye'de roman türünün ilk örneklerinden biri olması hasebiyle bir çok Türk romancıya esin kaynağı olmuştur. Bu deneme, romanı, romanda ortaya konan Felatun Bey ve Rakım Efendi tipolojilerinin Doğu ve Batıyı temsil ettikleri dolayısıyla tabiatı itibariyle muhalif iki karakter olduğu tezinden hareket eden değil, feodaliteden kapitalizme geçişin iki veçhesini temsil ettiği yani mütemmim olduğu argümanı üzerine temellenen bir okumaya tabi tutacaktır.

İdeal modern Osmanlı bireyini tasvir etme amacıyla inşa edilen Rakım Efendi karakteri babasız büyümüş

anne ve dayısının desteği ile rüştüye-yi bitirip hariciyede memur olarak çalışmaya başlamış, çalışkan ve ilkeli bir kişidir. Tercüme yapacak düzeyde Fransızca bilir ve yabancılara Türkçe dersi vererek para biriktirir. Bazen içki içen, herkesle dengeli bir ilişki kurup herkes tarafından sevilen, Madam Yozefino ile gayrimeşru ilişki yaşamasına rağmen aile hayatını tümünden reddetmeyen ve sonunda Canan ile evlenen, kimya, tarih, coğrafyanın yanında Farsça ve fıkıh bilen Rakım Efendi, 19. yüzyılın en ateşli tartışmalarına konu olan 'nasıl bir batılılaşma?' sorusuna Ahmet Mithat'ın verdiği müşahhas cevaptır. Rakım Efendi, başka bir deyişle, Avrupa'nın maddi medeniyeti ile İslam dünyasının maneviyatının Ahmet Mithat Efendi tarafından önerilen terkididir.

Tipik bir mirasyedi olan Felatun Bey ise eğlenceye, alafanga hayat tarzına düşkün, bilmediği konularda ukalalık yapan bir karakterdir. Bu bağlamda Felatun Bey'in yarım Fransızcasına mukabil, Rakım Efendi'nin iâşesini üzerinden temin ettiği mükemmel yabancı dili, başka bir deyişle Batı medeniyeti ile kurduğu nispeten daha lineer ilişki iki tipoloji arasında kurulan analoginin ilmiçlerini açan en önemli unsurlardan biridir. Rakım Efendi Batı'yı mükemmel bir şekilde tercüme edip, kendi kullandığı dile uyarlarken, Felatun Bey varlığı ile övündüğü dilden ve dolayısıyla bu dilin ait olduğu medeniyetten bihaberdir. Örneğin kendisine öykünüp ismini değiştirdiği Eflatun, *Devlet*

eserinde kendisinin aksine adaleti maddi refaha önelemeyi salık veririrken; aşırı bolluk ve aşırı yokluğun birey için menfi sonuçlarından bahseder. Felatun Bey ise hesapsız harcar; mali durumu sefahati takip eden bir sefalettir.

Ahmet Mithat'ın Felatun'un gösterişli tüketimine karşı sav olarak sunduğu tercüme ile ciddi bir birikim elde eden fakat hasisliğe varan bir iktisatla yaşamını sürdüren Rakım Efendi'yi 'Osmanlı' olarak nitelemek de aynı derecede güçtür. Zira Şerif Mardin, 'Tanzimat'tan Sonra Aşırı Batılılaşma' makalesinde Osmanlı'da servetin sosyal ve siyasal fonksiyonlarına değinir ve zenginliğin Osmanlı toplumu için kendi başına hiçbir değer taşımadığını belirtir. Mardin aynı makalede, Osmanlı toplumunun toplumsal hareketliliği besleyecek düzeyde bir kapitalizme hiç ulaşmadığından ve bireyin kapitalizmin davranışsal sonuçlarından mahrum kaldığından bahseder. Biriktiren fakat harcamaayan Rakım Efendi bu yönüyle burada tasvir edilen pre-kapitalist dönemin mücessem örneğidir. Bu, Taner Kılınçoğlu'nun makalesinde sözünü ettiği *homo economicus* ile *homo ottomanicus* arasındaki karşıtlığın Rakım Efendi'deki izdüşümüdür. Altın ile sembolize edilen paranın bir enstrüman olmaktan çıkıp bizatihi amaç olması kapitalistleşmenin ilk şartını sağlar, buna mukabil tüketimin veya yatırımın olmaması kapitalist ekonomik sistemi bir tıkanma noktasına getirir:

“Çağdaş kapitalizmin yayılmasındaki itici güç, kapitalist kullanıma uygun sermaye birikimlerinin bulunmasından çok, kapitalizmin ruhunun gelişmesine dayanır. Bu ruh, ortaya çıktığı ve etkili olduğu yerde, kendi sermayesini ve para kaynaklarını yarattı; fakat tersi asla olmadı.”

Sermaye birikimi ile kolektif zenginleşme arasındaki, Weber’in varlığını elzem gördüğü şart olan kapitalist ruha vurgu, bireyin zenginleşmesi ile devletin zenginleşmesi arasında doğrusal bir ilişki kuran Ahmet Mithat’ın refah teorisinde kendine yer bulamamıştır. Bununla beraber bu ruhun, kendisine eşlik eden ikincil şartlardan bağımsız olarak, Ahmet Mithat efendinin yarattığı düalizmin ikinci ayağı Felatun Bey’de de bulunduğu iddia edilemez. Başka şekilde ifade edecek olursak, Felatun Bey, Weber’in varlığını imkânsız gördüğü sermayesiz kapitalist ruh hipotezini geçersiz kılan bir örnek değildir. Zira Felatun Bey kendisine tevarüs eden birikimi muhafaza edememiş, hayatı yoksulluk içinde son bulmuştur.

Toplumsal kurumların işleyişinde insani güdülerini arayan Thorstein Veblen’in metodolojisi Weber üzerinden daha sağlıklı bir Felatun Bey tahlilinin ipuçlarını bize sağlar. Felatun Bey’in tüketiminin motivasyonu ihtiyaçları karşılamaktan ziyade gösteriştir. Yine Veblen’in ‘The Theory of a Leisure Class’ makalesinde ortaya konan karakteristiklerle paralellik arz eden Felatun Bey, üretimi paryalara mahsus bir uğraş görerek üretimden, çalışmaktan kaçır. Ve kendisine miras kalan serveti gösteriş uğruna harca- yıp, İskenderiye’de düşük profilili bir memuriyete razı olur. Sahip olduğu erdemler, dur durak bilmeyen çalışkanlığı ve muktesit tabiatı göz önüne alındığında, Rakım Efendi’nin hikayesinin bir yükseliş öyküsü olması

beklenirken, Rakım Efendi’nin hayatı Felatun Bey’inkinden farksız bir tevazu içinde son bulur.

Sabri Ülgener’e göre Batı ile Osmanlı toplumu arasındaki ayrışmanın başat ve müzmin sebebi “Batı’da modern rasyonel kapitalist zihniyet yükselirken Osmanlı toplumunda, durgun-atıl hayat anlayışı ve irrasyonel kazanma hırsının hakim konumda” olmasıdır. Tıkanma, Rakım Bey’de gördüğümüz, kar ve teşebbüs zihniyetinin bir kazanç hevesinden ibaret kalıp rasyonelleşememesi ve normal üretim ve ticaret yollarına yöneltilmemesinin kaçınılmaz sonucudur. Ülgener, Rakım Efendi’de müşahade ettiğimiz, sermaye birikiminin bir kapitale dönüşmemesi ve Protestanlığın kapitalizme evrilmemesinin kolektif düzeyinde tekabül ettiği gerçeği, Osmanlı örneği üzerinden şöyle özetler: “Batı’da kazanma arzu ve hevesi 16. yüzyıldan itibaren muntazam bir ticarete ve 19. yüzyılda da Endüstri Devrimine doğru rasyonel bir teşebbüs zihniyetine dönüşürken Osmanlı’da bunun tam tersi olmuştur.” Ülgener’in Osmanlı’nın kapitalistleşememe sebeplerini Weberci iktisat teorileri üzerinden irdelemesi üzerine bir reddiye kaleme alan Maxime Rodinson, İslam’ın iktisadi terakkiye engel olmadığını, tarihteki Müslüman zenginlerin bunun en somut örneği olduğunu iddia eder. Ülgener ise, kapitalizmin Osmanlı’da ortaya çıkışını engelleyen en belirleyici amilin, İslam’ın kendisinden ziyade tasavvuf ve fütüvvet anlayışı olduğunu öne sürer. Ülgener’in tasavvufi ‘tevekkül ve teslimiyete’ indirgeyen bu oryantalist söylemi, Weber’in ‘girişimci kapitalistler olarak tanımladığı zahitler ile tezat teşkil etmektedir.

Şerif Mardin aynı makalede Osmanlı zenginliğinin en önemli işaretinin tasavvuf ve fütüvvet ile de ilişkilendi-

rilmesi mümkün olan bir eli açıklık olduğuna dikkat çeker. Bu tespitten yola çıkarak Ahmet Mithat’ın Rakım Efendi’sinin bir *homo ottomanicus* olmadığını iddia etmek mümkün. Osmanlı’nın, memurların servetinin ölümünden sonra devlete kalması gibi kaidelerle fazla zenginleşmeyi ve birikimi kontrol altına alan sistemi göz önünde bulundurulduğunda Felatun Bey’in de bir *homo ottomanicus* olduğunu söylemek güçleşir. Buna mukabil ne Felatun Bey, ne de Rakım Efendi *homo economicus*’tur. Rakım Efendi Weberci kuramın ‘girişim’ ayağını, Felatun Bey ise kapitalistleşmenin bir sonraki durağı olan ‘tüketim’ ayağını oluşturmak bakımından Ahmet Mithat’ın *Felatun Beyle Rakım Efendi* şarkta piyasa ekonomisinin yerleşememesinin iki temel şartını, bu iki tipoloji üzerinden temellendirmektedir.

KAYNAKÇA

- Mardin, Şerif. *Türk Modernleşmesi (Makaleler 4)*. İstanbul: İletişim, 2011.
- Özkeraz, Ahmet. “Sabri F. Ülgener’de Zihniyet ve Geri Kalmışlık.” *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* 36 Mar. (2007)
- Plato, *The Republic: The Influential Classic*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Rodinson, Maxime. *Islam and Capitalism*. Pantheon Books, 1974
- Ülgener, Sabri. *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Der Yayınları.
- Weber, Max. “The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism.” *Classical and Contemporary Sociological Theory: Text and Readings*. Ed. Scotth Appelrouth and Laura D. Edles. Pine Forge Press, 2008.
- Veblen, Thorstein. *The Theory of the Leisure Class; An Economic Study of Institutions*. Oxford: Aakar Books, 2005.